

Иван Харалампиев

БЪЛГАРСКИТЕ ФОРМИ ЗА ПОВЕЛИТЕЛНО И УСЛОВНО НАКЛОНЕНИЕ — МИНАЛО, НАСТОЯЩЕ И БЪДЕЩЕ

I. В старобългарските писмени паметници е засвидетелствувана преходна фаза в развитието на системата от форми за повелително наклонение. Смята се, че като наследник на индоевропейския опатив (желателно наклонение) праславянският императив е имал синтетични форми за трите лица на единствено, множествено и двойствено число. Това състояние е значително променено в старобългарски. То е запазено единствено при глагола *вѣти*: *вѣдѣмь*, *вѣди*, *вѣди*; *вѣдѣмъ*, *вѣдѣте*, *вѣдж*; *вѣдѣвѣ*, *вѣдѣта*, *вѣдѣте*.

Старите форми за 1 л. ед. ч. и 3 л. мн. ч. са заменени с описателни — *да* + форма за сегашно време. Остатъците от синтетични форми за тези лица са единични.

Макар че синтетичната форма за 3 л. ед. ч. е все още жива в старобългарски, по-често се употребява съответната ѝ описателна форма. По-край редовно употребяваната синтетична форма за 1 л. мн. ч. се появява и описателна¹.

Като оставим настрана формите за двойствено число, които отпадат рано от системата на езика, а освен това нямат пряко отношение към разглеждания тук въпрос, състоянието на формите за повелително наклонение за единствено и множествено число в старобългарски може да се представи по следния начин:

	единствено число	множествено число
1 л.	да идѣ	идѣмъ/ да идѣмъ
2 л.	иди	идѣте
3 л.	да идѣтъ/ иди	да идѣтъ

Независимо от набелязаната тенденция, която е проява на езикова икономия, като цяло системата от императивни форми в старобългарски е все още преобладаващо синтетична — съотношението е 4:2 в полза на синтетичните форми.

В своето развитие българският език е отишъл доста напред в посока към отстраняване на синтетичните форми. Днес такива форми се употребяват само във 2 л. ед. и мн. ч. В другите славянски езици, за които също е характерно изместване на старите синтетични форми от описателни, е запазена синтетичната форма и в 1 л. мн. ч., т. е. синтетичните и описателните форми са представени поравно.

В граматиките на съвременния български книжовен език се сочи, че повелителното наклонение в българския език се изразява с два вида форми — синтетични и описателни, включени в две отделни парадигми². Този въпрос трябва да бъде коментиран специално, тъй като съдържа някои неясни моменти. От една страна се твърди, че специални прости (синтетични) форми за повелително наклонение има само във 2 л. ед. и мн. ч., „т. е. само в тоя случай, когато волята на говорещото лице може да бъде предадена лично и непосредно на изпълнителя“³. От казаното следва, че в 1 и 3 л. ед. и мн. ч., където условията за употреба на повелително наклонение са по-редки в сравнение с второто лице, езикът компенсира при нужда липсата на специални синтетични форми със средства (*да* или *нека* + форма за сегашно време), които имат различно значение в други условия. Следователно, би могло да се смята, че в българския език съществува една обща пълна парадигма от императивни форми — синтетични и описателни. Така впрочем се разглеждат формите за повелително наклонение в други славянски езици⁴.

Тук обаче изниква съществена трудност поради наличието на описателни форми и за 2 л. ед. и мн. ч.: *да четеш!*, *да четете!* Ако появата на описателни форми за 1 и 3 л. може да се обясни с рядката поначало употреба на повелително наклонение в тези лица, по силата на каква необходимост едновременно с обичайните синтетични форми за 2 л. ед. и мн. ч. са се появили и описателни? Обяснението от историческа гледна точка не е особено трудно. Ето как изглежда истинското състояние на формите за повелително наклонение в съвременния български език:

	единствено число	множествено число
1 л.	да ида	да идем
2 л.	иди/да идеш	идете/да идете
3 л.	да иде	да идат

Едно сравнение с описаното по-горе състояние на формите за повелително наклонение в старобългарския език показва, че *с т а в а д у м а з а п р о ц е с*, чието действие се намира в своята последна фаза. Старобългарските писмени паметници, както беше показано, са отразили конкуренцията между синтетични и описателни форми за 3 л. ед. и 1 л. мн. ч. Последвалият развой е отстранил синтетичните форми, от които днес няма следи. Това, както и предходното отстраняване на синтетичните фор-

ми за 1 л. ед. и 3 л. мн. ч., показва ясно посоката на процеса — стремеж към повсеместна замяна на синтетичните повелителни форми с описателни.

В граматиките на българския език не се търси семантична разлика между синтетичните и описателните императивни форми. Макар че са обичайно употребявани, синтетичните форми естествено се редуват с описателни, напр.: *Стани и се облечи веднага! — Да ставаш и да се облечаш веднага!; Вземете си чантите и се приберете вкъщи! — Да си вземете чантите и да се приберете вкъщи!* Много редки и необидителни са опитите да се оспори императивната природа на описателните форми и да се търси някаква ясна семантична разлика между тях и синтетичните форми. Като пример ще приведа един по-голям откъс от „Българска морфология“ на Ст. Георгиев: „Разпространението на описателните форми върху цялата парадигма на граматичното лице ги отдалечава от строгото императивно значение и им придава нови значения, между които най-ярко изразено е значението за желателност, присъщо на конюнктива. Затова може да се спори за мястото на тези описателни форми, причислявани обикновено към императива. Трудно може да се търси при тях значение за волеизява на говорещото лице към събеседник. Това с още по-голяма сила важи за формите с *да*, които имат подчертано значение за желателност, за пожелание и пр.

*Да си развеем знамената,
да светне нашата земя (Д. Чинтулов)*

Понякога синтетичната и описателната форми могат да се срещнат заедно в текста, да се поставят в една и съща линия на повелителност, но и тогава формите с *да* имат преобладаващо значение на категорична желателност:

*„Ето царска сила, да се предадем!
— Не щем! — Не! — Не бива! — По-добре да мрем!
Пушките си дайте! — Не! — Що да сторим?
— Да се покорим ли? Мълчи! Да се борим!“*

(Ив. Вазов)⁵

Няма да се спирам подробно на казаното от Ст. Георгиев, още повече че примерите, с които той подкрепя позицията си, са ограничени само до поезията. Ще припомня само известния факт, че поначало славянският императив, без оглед на формалното си изразяване, има най-разнообразни контекстови реализации — от груба заповед, забрана или команда, до призив, молба, подкана, съвет и т. н. Би било пресилено следователно да се търси някакво ясно разграничаване по значение между синтетичните и описателните императивни форми.

От изказаните дотук съображения се вижда, че в бъдеще може да се очаква пълно ограничаване на синтетичните форми за повелително нак-

лонение. Едва ли трябва да се съмняваме в историческата закономерност на предпологаната промяна. Могат да се приведат редица случаи от историята на българския език, в които е настъпвала или настъпва унификация във формите на определена граматична парадигма, като във всички случаи посоката на тази унификация се определя от доминиращите по брой форми. Както пише Вл. Георгиев, „закономерността е статистическо понятие: това е принципът на математическата фреквентност. Самата закономерност, т. е. целокупността на правилността, е определено съотношение от категориално естество. Закономерността следователно е инхерентна (иманентна) в самата същност на езика, защото структурата на езика, както и всяка друга структура, например атомът, човешкото тяло, икономическата формация и пр., представлява една относителна стабилност във взаимоотношенията на частите на едно комплексно цяло“⁶.

В изследванията по история на българския език обикновено не се обръща внимание на обстоятелството, че още в старобългарски се срещат и отрицателни описателни повелителни форми, напр.: *и иже на кровѣ да не сълазитѣ възвати еже естѣ въ храмѣ его* · *и иже на селѣ такожде да не възвратитѣ са възпатѣ* · *възвратѣ ризѣ своихѣ* Зографско евангелие Мт 24.17—18.

В среднобългарските писмени паметници се появяват такива форми и във 2 л. ед. и мн. ч. Ето няколко примера от Сводния патерик от XIV в.⁷: *Бѣ истинѣ, вратѣ, да не ѡждидаши къ тому стажати множаише и иѣниѣ* 152; *Се сказах ти, чадо, како знах сего. Ты же да не скажеши сѣа комуу* 152; *Идѣта, чадци моа съ миромѣ и да не разлжчита са к тому* 154; *Г(оспод)а ради, да не съвѣччете ма ризы, иже ношж* 159. В третия пример описателната повелителна форма е във 2 л. дв. ч.

Едно целенасочено проучване на среднобългарските писмени паметници по всяка вероятност ще открие интересни примери, които да посочат приблизително времето, когато са се появили и положителни описателни форми за повелително наклонение във 2 л. Логично е, след като съществуват отрицателни описателни форми за 2 л., да се предположи, че са съществували и съответните им положителни. В Троянската повест от XIV в. например атематичният глагол *вѣдѣти* не се среща със старите си синтетични повелителни форми *вѣждѣ*, *вѣдите*, а с описателни, напр.: *Ѡ г(оспо)жде моа Елено, да вѣси, о мои слоужвѣ нѣст(ъ) инѣ оврокѣ, нж ми еси ты оврокѣ* 247; *Ѡ г(оспо)д(и)на ц(а)рѣ и вси егови велмжжне и оурше, да вѣстѣ, азъ ничьсого прошж* 253⁸. Като прибавим към казаното и наличието още в старобългарски на описателни форми за забрана, може да се каже, че описателните форми за повелително наклонение в българския език доста рано са започнали да изместват синтетичните.

В ръководствата по старобългарски език се съобщава, че повелителни форми се образуват от глаголи и от двата вида — свършен и несвър-

шен. Това се отнася както за положителните, така и за отрицателните форми, напр.: очисти, влюди́те сѧ, не сѧди, не нарица́йте сѧ и др. Много рядко се срещат по-подробни наблюдения, които да представят тенденции, набелязани в най-ранните писмени паметници. Според А. Ваян в старобългарски много по-често повелителните форми са се образували от глаголи от свършен вид. Едновременно с това една голяма група прости глаголи, като вѣти, видѣти, вѣровати, дивѣти сѧ, чоудѣти сѧ и др. редовно образуват формите си за повелително наклонение само от несвършения вид. Още в старобългарски е набелязана тенденция за свързване на отрицателните повелителни форми с несвършения вид на глагола, макар че все още такива форми се образуват по-често от свършени глаголи⁹.

Изследвачите посочват, че тенденцията за свързване на отрицателните повелителни форми с несвършения вид се е засилила през среднобългарския период и в самия му край (XIV в.) тези форми са започнали да се образуват само от несвършени глаголи. „В течение на среднобългарския период — пише К. Мирчев — отрицателната заповед е започнала постепенно да се употребява само с несвършени глаголи. Процесът е бил вече завършен към края на среднобългарската епоха, защото в Троянската повест имаме отрицателни повелителни форми само от несвършени глаголи, сравни дадите, но не даваите; присжди, но не присждаите; въсхрани, но не храни и т. н. И днес в българския език отрицателната заповед може да се образува само от несвършени глаголи — не идвай, не казвай, не купувай и т. н.“¹⁰. Видовото ограничаване е обхванало по аналогия и отрицателните форми за забрана.

Липсват целенасочени проучвания, от които да се види дали е съществувала подобна тенденция към ограничаване на свършения вид и при положителните синтетични императивни форми. За сметка на това обаче в граматиките на съвременния български език редовно се посочва, че много често при образуването на положителни императивни форми несвършеният вид се предпочита пред свършения.

Л. Андрейчин категорично смята, че по-широката употреба на несвършения вид е за сметка на свършения. Той дава интересно обяснение на забелязаната тенденция: „Въобще при повелително наклонение, което подтиква по самото си естество към пряко действие, представата за самото протичане на действието изпъква по-силно от представата за неговата синтетична завършеност. Към това се прибавя в случая и представата за непосредно предстоящо изпълнение, която също така се слива по-скоро с течението на процеса, отколкото с неговата цялостна закръгленост. Така вместо свършения вид на глагола може да се яви несвършеният със служба на свършен, както това става и при сегашно историческо време“¹¹.

За съжаление това обяснение не е включено в раздела за повелителното наклонение в т. II на Академичната граматика на съвременния български книжовен език (с. 368), чийто автор е Л. Андрейчин.

Много важно е това, че когато отбелязва тенденцията за образуване на синтетични повелителни форми от несвършени глаголи, Л. Андрейчин определено свързва състоянието при положителните и отрицателните форми, като посочва, че причините за видовото ограничение са едни и същи, независимо че при отрицателните форми процесът е завършен¹². Наблюденията на Л. Андрейчин са изключително важни, тъй като добре мотивират предположението, че предстои в бъдеще синтетичните повелителни форми да се образуват само от глаголи от несвършен вид.

По-горе изказах предположение, че е възможно синтетичните форми за повелително наклонение във 2 л. ед. и мн. ч. в бъдеще постепенно да бъдат изместени от съответните им описателни. Това предположение не влиза в противоречие с допускането за довършване на видовото ограничение при синтетичните форми. Именно това ограничение е най-вероятният сигнал за тяхното отстъпление. Не е без значение и фактът, че описателните повелителни форми се образуват свободно от глаголи и от двата вида. Същото може да се каже и за съответните им описателни отрицателни форми с *да не* и форма за сегашно време, които трябва да се разграничават от описателните форми за забрана. Подобно видово ограничение, при това ограничаване на свършения вид, се среща и при бъдещите времена, специално при изчезващите форми за бъдеще време, образувани с безлично *има* и форма за сегашно време, срв. *има да ми се молиш* (невъзможно да ми се помолиш)¹³.

II. В старобългарските писмени паметници условното наклонение има описателни форми. Те са образувани от минало свършено деятелно причастие на *-л* и специални помощни форми (*вимь*, *ви ...*), които рано са започнали да се изместват от формите за аорист на глагола *вѣти*. По тази причина в старобългарските граматики се привежда една смесена парадигма от спомагателни форми:

	единствено число		множествено число		
	I.	II.	I.	II.	III.
1 л.	вимь	вѣхъ	вимь	вѣхомъ	вѣхомъ
2 л.	ви	вѣ	висте	висте	вѣсте
3 л.	ви	вѣ	вѣ	виша	вѣша ¹⁴

Днешните форми за условно наклонение са наследници на старобългарските условни форми, образувани с аорист на *вѣти* и причастие на *-лъ*: *вѣхъ видѣлъ* — *бих видял*, *вѣ видѣлъ* — *би видял* и т. н. Във формално отношение по-нататъшното развитие на старото условно наклонение

не представлява особен интерес, ако не се смята загубата на родовата диференциация на причастието в множествено число: м. р. видѣли, ж. р. видѣлы, ср. р. видѣла — днес *видели*.

Езиковедите обикновено смятат за най-важна промяна появата на нови, синтетични форми за условно наклонение. Посочват се форми, представляващи модални употреби на форми за сегашно време на вторични несвършени глаголи, образувани с наставки *-а-, -я-, -ва-, -ава-, -ява-*, напр.: *Прочитам вестника, ако ми го дадеш. Пийвам и вино, ако има* и др.

Появата на новите условни форми се отнася към XVII — XVIII в. и се локализира в източните български говори¹⁵. „С тази форма в XVII — XVIII в. — пише К. Мирчев — е могло да бъде изразено не само несвършено действие, но и да се изтъкне възможността, вероятността, че дадено действие може да се осъществи, да се изпълни, сравни следния пример от Свищовския дамаскин (XVIII в.): *не дѣ й остава тук, че та изядатози звѣрь*“¹⁶. Макар че формите на т. нар. синтетично условно наклонение се привеждат във всички ръководства по съвременен български език, техният статут на специални условни форми все пак остава спорен и не особено ясен.

Несъгласие с такова разглеждане на вторичните несвършени глаголи с условно значение още навремето изразява Ст. Младенов¹⁷. И наистина, странно е например, че „новото“ условно наклонение има форми за сегашно, минало несвършено и по-рядко за бъдеще време¹⁸ противно на универсалните стари описателни форми. От друга страна, синтетичните условни форми са характерни само за част от българските диалекти, те са несвойствени на книжовния език, а отделни езиковеди дори смятат, че са в процес на отпадане¹⁹. Възможно ли е новопоявили се граматични форми, които имат кратък от гледна точка на историята на езика живот, да са обречени на изчезване и какви причини биха могли да се изтъкнат за това?

Не бих засягал този въпрос, ако той нямаше пряко отношение към съдбата на старите описателни условни форми, които Св. Иванчев разглежда от един рядък за българската езиковедска наука изследователски ъгъл.

Позицията на учения е категорична и ясно изразена: „В българския език старото условно наклонение се намира в отстъпление (разр. моя — И. Х.) — в съвременния литературен език то е книжна категория, а в диалектите се среща в остатъчно състояние. За компенсация в народния език се появява нова морфологична категория, която Мазон нарича потенциално наклонение или потенциалис и която до известна степен изпълнява ролята на условно наклонение (някои наричат тази категория и синтетично условно наклонение). Функциите на старото условно

наклонение са били поети в значителна степен от футуралните категории (бъдеще време и бъдеще време в миналото, сегашно време и имперфект на глаголите от свършен вид), от минало предварително, а отчасти и перфекта²⁰.

Св. Иванчев е безспорно прав в това, че старите форми за условно наклонение в българския език са в процес на отпадане. Един подробен преглед на състоянието в българските диалекти не само ще докаже това, но ще укаже и посоката на отпадането — от изток към запад. Съществуват редица източни говори, в които специални форми за условно наклонение не се употребяват. Много често в диалектоложките изследвания върху тези говори формите за условно наклонение въобще не се коментират. Все още се срещат тези форми в западните български говори, но и там употребата им е ограничена. В югозападните говори спомагателният глагол се явява с неизменяема форма **би**: *я би пил, ти би пил, он би пил, ние би пиле, вие би пиле, они би пиле*.

Трудно можем да се съгласим със Св. Иванчев, че т. нар. синтетично условно наклонение се появило като компенсация за отпадането на описателните форми. Съществуват говори, в които липсват и едните, и другите форми. Ето какво отбелязва например за състоянието в говора на Ропката Сл. Керемидчиева: „Говорът не притежава специални форми за условно наклонение, изградени от минало свършено деятелно причастие на -л на съответния глагол и особените форми на спомагателния глагол *сѣм*. Отсъстват и характерните преди всичко за източните диалекти друг тип форми на условното наклонение, образувани с помощта на суфиксите *-ва/-вам, -ѣа/-ѣам, -ам*“²¹.

Казаното още веднъж поставя под съмнение статута на специални форми за условно наклонение на формите за сегашно време на вторичните несвършени глаголи. От друга страна, както пише Св. Иванчев, редица изявителни глаголни времена поемат функциите на старото условно наклонение. Списъкът на изброените времена е внушителен — това са шест от деветте български глаголни времена.

Сериозно внимание заслужава опитът на Св. Иванчев да обясни причините за такова активно намесване на различни глаголни времена в сферата на условното наклонение (много различно е състоянието при повелителното наклонение). Той очевидно има основание да търси старо формално сходство между условно наклонение и бъдеще време, от една страна, а, от друга — между условно наклонение и минало предварително време. Убедителни са и разсъжденията на автора за причините, поради които вторичните несвършени глаголи са се оказали способни да изразяват условно наклонение²².

Както и да е, старите описателни форми за условно наклонение са били „атакувани“ от различни изявителни глаголни времена, което е при-

чина за отстраняването им от системата на езика. По този начин езикът е получил възможност да означава с различни средства различни нюанси на условната семантика. В такъв смисъл „новите“ синтетични условни форми са равни по статут с всички останали средства за изразяване на условно наклонение.

В заключение може да се каже, че предстои старите описателни форми за условно наклонение да отпаднат окончателно от системата на българския език. Тяхната роля се поема от различни изявителни глаголни времена, всяко от които означава определен нюанс на условната семантика.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ Срв. А. Вайан. Руководство по старославянскому языку. М., 1952, с. 251 — 255.
- ² Срв. Граматика на съвременния български книжовен език. Том 2. Морфология. С., 1983, с. 366 — 367.
- ³ Граматика..., с. 366.
- ⁴ Срв. напр. Славянски езици. Граматични очерци. С., 1994.
- ⁵ Ст. Георгиев. Българска морфология. В. Търново, 1991, с. 343.
- ⁶ Вл. Георгиев. Проблеми на българския език. С., 1985, с. 9 — 10.
- ⁷ Св. Николова. Патеричните разкази в българската средновековна литература. С., 1980.
- ⁸ Среднеболгарский перевод Хроники Константина Манасии. С., 1988.
- ⁹ Срв. А. Вайан. Цит. съч., с. 380 — 381.
- ¹⁰ К. Мирчев. Историческа граматика на българския език. III издание. С., 1978, с. 229.
- ¹¹ Л. Андрейчин. Основна българска граматика. С., 1978, с. 247 — 248.
- ¹² Л. Андрейчин. Цит. съч., с. 248.
- ¹³ Вж. Ив. Харалампиев. История на българския език. В. Търново, 1992, с. 178.
- ¹⁴ А. Вайан. Цит. съч., с. 281.
- ¹⁵ К. Мирчев. Цит. съч., с. 230.
- ¹⁶ Пак там.
- ¹⁷ Ст. Младенов. История на българския език. С., 1979, с. 287.
- ¹⁸ Граматика..., с. 369 — 370.
- ¹⁹ П. Пашов. Практическа българска граматика. С., 1989, с. 148.
- ²⁰ Св. Иванчев. Проблеми на развитието и функционирането на модалните категории в българския език. — В: Помагалo по българска морфология. Глагол. С., 1976, с. 348 — 349.
- ²¹ Сл. Керемидчиева. Говорът на Ропката (Родопска граматика). С., 1993, с. 252.
- ²² Вж. Св. Иванчев. Цит. съч., с. 349 — 352. На с. 350 — 351 в Помагалото по морфология на два пъти погрешно е набрано в'хъхъ пьсалъ вместо в'хъхъ пьсалъ. Грешката е поправена в следващото издание на статията, публикувано в: Св. Иванчев. Приноси в българското и славянското езикознание. С., 1978, с. 80 — 91.